

MAHALLIY DARAJADA SOLIQ RISKLARI VA SOLIQ NAZORAT TIZIMLARI ORQALI SOLIQ MA'MURCHILIGI METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

PhD Ismailov Bobir

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: 0009-0006-9783-6614

mr.boburx@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada mahalliy darajada soliq ma'murchiligi metodologiyasini takomillashtirishning dolzarb masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi soliq risklarini tahlil qilish va zamonaviy soliq nazorati tizimlarini (raqamli texnologiyalar, transfert narxlarni shakllantirish va elektron hisobvara-q-fakturalar ma'lumotlari bazasini) integratsiyalash orqali hududlarda soliq bazasini kengaytirish va soliq majburiyatlarini bajarish samaradorligini oshirish yuzasidan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada mahalliy ijro hokimiyati va soliq organlari o'rtasidagi axborot almashinuvi mexanizmlari baholanib, soliq solishdan bo'yin tovlash xavfi yuqori bo'lgan sohalarni aniqlashda risk-tahlil modellarining roli ochib berilgan. Tadqiqot natijasida hududiy darajada soliq nazoratini raqamlashtirish va soliq risklarini barvaqt aniqlash tizimini rivojlantirish bo'yicha mualliflik metodologiyasi taklif etilgan bo'lib, u mahalliy budjet daromadlarining barqarorligini ta'minlash va yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: soliq ma'murchiligi, soliq risklari, soliq nazorati, mahalliy daraja, raqamli texnologiyalar, yashirin iqtisodiyot, risk-tahlil, mahalliy budjet.

НАЛОГОВЫЕ РИСКИ НА МЕСТНОМ УРОВНЕ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ СИСТЕМ НАЛОГОВОГО КОНТРОЛЯ

PhD Исмаилов Бобир

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В данной научной статье анализируются актуальные вопросы совершенствования методологии налогового администрирования на местном уровне. Основная цель исследования разработка научно-практических предложений по расширению налоговой базы в регионах и повышению эффективности исполнения налоговых обязательств посредством анализа налоговых рисков и интеграции современных систем налогового контроля (цифровых технологий, анализа данных электронных счет-фактур). В статье оцениваются механизмы информационного обмена между местными органами власти и налоговыми структурами, раскрывается роль моделей риск-анализа в выявлении сфер с высоким риском уклонения от уплаты налогов. В результате исследования предложена авторская методология цифровизации налогового контроля и развития системы раннего обнаружения налоговых рисков на региональном уровне, способствующая обеспечению стабильности доходов местных бюджетов и сокращению теневой экономики.

Ключевые слова: налоговое администрирование, налоговые риски, налоговый контроль, местный уровень, цифровые технологии, теневая экономика, риск-анализ, местный бюджет.

TAX RISKS AT THE LOCAL LEVEL AND DIRECTIONS FOR IMPROVING THE METHODOLOGY OF TAX ADMINISTRATION THROUGH TAX CONTROL SYSTEMS

PhD Ismailov Bobir

Tashkent State University of Economics

Abstract. *This research article analyzes the pressing issues of improving the methodology of tax administration at the local level. The primary objective of the study is to develop scientific and practical proposals for expanding the regional tax base and increasing the efficiency of tax compliance through the analysis of tax risks and the integration of modern tax control systems (digital technologies, risk profiling, and electronic invoicing data tracking). The paper evaluates the mechanisms of information exchange between local authorities and tax agencies, shedding light on the role of risk-analysis models in detecting sectors with a high risk of tax evasion. As a result of the study, an authorial methodology for digitalizing tax control and developing an early detection system for tax risks at the regional level is proposed. This methodology serves to ensure the sustainability of local budget revenues and reduce the scale of the shadow economy.*

Keywords: *tax administration, tax risks, tax control, local level, digital technologies, shadow economy, risk analysis, local budget.*

Kirish.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tarkibiy va institutsional islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan hududlarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlash va mahalliy budjet daromadlarini barqaror shakllantirishga bog'liq. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha belgilangan strategik vazifalarda soliq ma'murchiligini tubdan takomillashtirish, soliq tizimini raqamlashtirish hamda iqtisodiyotda yashirin aylanmalarni qisqartirish ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan. Xususan, mahalliy darajada soliq solish obyektlarini to'liq qamrab olish va soliq bazasini kengaytirishda soliq risklarini boshqarishning samarali metodologiyasini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Soliq nazoratini an'anaviy usublardan subyektiv omillarni istisno etuvchi risk-tahlil modellariga o'tkazish, transfert narxlarni shakllantirish ustidan nazoratni kuchaytirish hamda soliq majburiyatlarini ixtiyoriy bajarish madaniyatini yuksaltirish talab etiladi. Ushbu holatlar mahalliy darajada soliq risklari va soliq nazorati tizimlari orqali soliq ma'murchiligi metodologiyasini takomillashtirish yo'nalishlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish zaruriyatini belgilaydi va mazkur mavzuning dolzarbligini asoslaydi.

Adabiyotlar sharhi.

Soliq to'lovchilar faoliyatini soliq nazoratini amalga oshirish masalalari iqtisodiy nazariya, moliya va soliq huquqi sohalarida keng o'rganilgan bo'lib, mazkur yo'nalishda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, soliq nazoratining mohiyati, shakllari va usullariga nisbatan turli ilmiy yondashuvlar mavjud.

Xorijiy olimlardan Stiglis (2000), Masgreyv (1989) va Samuelsonlar (2010) soliq nazoratini davlat moliyaviy mexanizmining ajralmas qismi sifatida talqin qilib, uning asosiy vazifasi soliq majburiyatlarining to'liq va o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning ishlarida soliq nazorati soliq siyosatining samaradorligini belgilab beruvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Shuningdek, Olson, Smit va Shnayder (2002) tadqiqotlarida soliq nazorati va soliq to'lovchilarning xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor qaratilgan. Ularning fikricha, samarali soliq nazorati soliqdan qochish holatlarini kamaytirishga xizmat qiladi hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

MDH davlatlari olimlaridan Gryaznova, Goncharenko (2018), Mayburov (2020) va Yutkina (2019) ishlarida soliq nazoratining nazariy-metodologik asoslari, uning shakl va usullari, shuningdek, soliq tekshiruvlarini tashkil etish masalalari chuqur yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda soliq nazorati davlat byudjeti daromadlarini ta'minlashning asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi.

O'zbekistonlik olimlardan Abdurahmonov (2020), Vahobov (2019), Sh. Mustafiqulov, B. Toshmatov va boshqalarning ilmiy ishlarida milliy soliq tizimida soliq nazoratini takomillashtirish, soliq ma'murchiligini kuchaytirish hamda soliq to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlarning institutsional asoslari tahlil qilingan. Ayniqsa, ular soliq nazoratini raqamlashtirish, avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlarini joriy etish hamda riskka asoslangan yondashuvlarni qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

Olennikovning (2017) fikricha, soliqlardan qochish va soliqlarni optimallashtirish bu soliq to'lovchining rejalashtirgan hatti-harakatlari hisoblanadi.

Makoveskiy, Zareskaya (2017) kabi olimlar soliqlardan qochishning eng ko'p qonuniy tarqalgan usullaridan biri bo'lgan soliqlarni optimallashtirish tushunchasiga ham ta'rif berib o'tadi, ya'ni ularning ta'biricha, "Soliqlarni optimallashtirishda soliq to'lovchining maqsadli qonuniy harakatlari, shu jumladan, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan barcha imtiyozlardan to'liq foydalanish, soliq imtiyozlari va boshqa qonuniy imtiyozlar orqali soliq majburiyatlari miqdorini kamaytirishni tushunish odatiy holdir. Boshqacha aytganda, bu soliq va jinoyat qonunchiligi normalarini buzmaganda, qonuniy asoslarda soliq to'lovlari minimal darajaga tushiriladigan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini tashkil etishdir" deydi.

Rossiyalik olim Aleksandrova (2017) bu boradagi tadqiqotlari natijasida "Soliq to'lovchilar tomonidan soliq to'lashdan bo'yin tovlashning ommaviyligi, soliq jinoyatlarining kechikish darajasining yuqoriligi alohida o'tkirlik bilan ularni ochish muammosini qo'yimoqda, bu faoliyatning maqbul va samarali yo'llari va vositalarini izlash va ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, soliqqa oid jinoyatlarni aniqlash boshqa turdagi jinoyatlarga qaraganda ancha qiyin. Bunday sharoitda soliq jinoyatlarini aniqlash bo'yicha chora-tadbirlarni, shu jumladan sud-tibbiyotni ishlab chiqish ayniqsa muhimdir" deb ta'kidlaydiki, muallif soliqlardan bo'yin tovlash jarayonlariga huquqiy baho berish boshqa jinoyatlarga qaraganda anchayin murakkabligiga ishora qiladi.

Abdullina (2016) fikricha, soliqlardan qochishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarda soliq jinoyatlarini aniqlashda buxgalteriya hujjatlarini tahlil qilishning qiyinchiliklarining mavjudligi, yangi tashkil etilib, tez faoliyatini tugatadigan korxonalarni monitoring qilishda yetarli malakaning kamligi, fuqarolik, iqtisodiy huquqiy hujjatlarni o'zaro integratsiyalash asosida tahlil qilishning qiyinligi, qonun hujjatlarining yetarli takomillashtirilmaganligi oqibatida soliqlardan qochish holatlarining huquqiy negiziga asoslangan holda bu jarayonni kamaytirishga qaratilgan harakatlarning samarasiz bo'lishiga ta'sir qilmoqda.

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, soliq nazorati bo'yicha nazariy qarashlar yetarlicha shakllangan bo'lsa-da, soliq to'lovchilar faoliyatini baholashda zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan nazorat mexanizmlarining iqtisodiy samaradorligini kompleks o'rganish, shuningdek, milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda ilmiy xulosalar ishlab chiqish masalalari hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mahalliy darajada soliq risklarini tahlil qilish – fiskal organlarga tadbirkorlik sub'ektlarining soliq to'lash qobiliyati va soliqlardan bosh tortish ehtimolini oldindan baholashga yordam beradi. Bu jarayon soliq ma'muriyatining ishonchligini va maqsadli nazorat choralari kuchaytirish imkonini beradi.

Asosiy maqsadlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, soliqlardan bo'yin tovlash holatlarini oldini olish, soliq to'lovchilarni segmentatsiya qilish, resurslarni samarali taqsimlash va soliq auditini maqsadli tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Soliq risklarini baholash orqali soliq ma'murchiligini takomillashtirish metodologiyasida ma'lumotlar yig'ish va tizimlashtirish bo'yicha har bir tuman, shahar yoki viloyat darajasidagi soliq to'lovchilarning faoliyati, so'nggi 3 yillik soliq to'lovlari dinamikasi, QQS va foyda solig'i hisobotlari tahlil qilish lozim bo'ladi.

Elektron hisobvaraqa-fakturalar, kontragentlar o'rtasidagi muomalalar, ishchi kuchi va import-eksport faoliyati bo'yicha ma'lumotlar jamlanishi, xavfli segmentlarni aniqlash bo'yicha sohaviy tahlil asosida yuqori riskli sohalar (masalan, qurilish, ulgurji savdo, axborot texnologiyalari) belgilanishi, qora tizimlardagi kontragentlar bilan aloqada bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga alohida e'tibor qaratilishi zarurdir. Hududiy soliq xatar ko'rsatkichlari bo'yicha aholi zichligi, ishbilarmonlik faolligi va ta'lim saviyasi kabi omillar hisobga olinib, risk indekslari shakllantirish orqali hududiy soliq tushumlari va hisobot topshirish intizomi asosida hududiy xavf profili tuziladi.

1-jadval

Soliq xavflarini aniqlash indikatorlari, tahlil manbalari va baholash metodologiyasi tizimi

Soliq risk indikatorlari	Tahlil manbai	Baholash usuli
Soliq to'lovchi faoliyatidagi keskin o'zgarishlarni tahlil va monitoring qilib borish	Soliq xizmat organlari va tashqi manba axborot tizimi	Sintez va tahlilni qo'llash
Daromadlar bilan soliq to'lovlari o'rtasidagi farqlarni aniqlash	Buxgalteriya hisoboti, bank ma'lumotlari	Koeffitsientli tahlil
Nazorat kross-hujjatlarda ziddiyatlarni aniqlash	EHF ma'lumotlari	Logik-qiyosiy tekshiruv
QQS qaytarishda yuqori miqdorda so'rovlarga asoslanib soliq riskini aniqlash	Soliq qo'mitasi ma'lumotlari	Risk indeksiga kiritib borish
Soliq qarzlarining muntazam takrorlanishi va soliq risklarini o'zaro bog'lash	Soliq to'lovchilar reestri	Tarixiy trend tahlili

Manba: Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Hujjatlardagi mos kelmasliklar, narxlar intervalidagi normadan og'ishlar va hisobotlar o'rtasidagi ziddiyatlar avtomatlashtirilgan tizimlar orqali tekshirish maqsadga muvofiqdir. Yuqori aylanma, ammo soliq to'lovlari past bo'lgan sub'ektlarga alohida e'tibor qaratiladi. Real vaqtda monitoring va tizimiy baholash har hafta/oyda ma'lumotlar yangilanib, risklar qayta baholanadi. Soliq organlari mazkur baholashni joylardagi soliq inspeksiyalari orqali amalga oshiradi. Murojaatlar va tahrir mexanizmlari bo'yicha soliq to'lovchi baholash natijalari bilan norozi bo'lsa, shaxsiy kabinet orqali murojaat qilishi mumkin va 10 ish kuni mobaynida e'tiroz ko'rib chiqilib, tegishli tuzatishlar amalga oshiriladi.

Tadbirkorlik sub'ektlari soliq organlari bilan munosabatda turli masalalar yuzasidan murojaat qilish huquqiga ega. Ushbu murojaatlarga tezkor, xolis va asosli tarzda javob berish — samarali soliq ma'murchiligining muhim shartlaridan biridir. Javob berishdagi metodlar quyidagi asosiy yo'nalishlar asosida shakllanadi:

1. Elektron shaklda javob berish bo'yicha soliq to'lovchilar Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz), "Soliq to'lovchining shaxsiy kabineti" yoki Soliq.uz platformasi orqali murojaat yo'llashlari mumkin. Javob berish avtomatlashtirilgan tizim orqali amalga oshiriladi, murojaatchiga elektron hujjat tarzida javob yuboriladi. Afzalliklari hujjat aylanmasi shifrlangan va hujjatlar saqlanadi va tezkor fidbek va xabarnoma orqali holatni kuzatib borish imkoni mavjud bo'ladi.

2. Yozma rasmiy javob berish bo'yicha agar murojaat rasmiy xat shaklida yuborilgan bo'lsa, soliq organi tomonidan javob ham rasmiy yozma shaklda beriladi va bunda 15 ish kuni ichida (yoki qonunchilikda belgilangan muddatda) javob taqdim etilishi lozim bo'ladi.

3. Qabul va uchrashuv orqali javob berish bo'yicha soliq organlarining rahbar va mas'ullari tadbirkorlar bilan shaxsan uchrashuvlar tashkil qiladi. Ochiq eshiklar kuni, tadbirkorlar kunlari va joylardagi qabullar davomida murojaatlar to'g'ridan to'g'ri muhokama qilinib, og'zaki javob berilishi mumkin. Ushbu usul, ayniqsa, murakkab va huquqiy yondashuv talab qilinadigan masalalarda samarali hisoblanadi.

4. Call-markaz va ishonch telefoni orqali javob bo'yicha Soliq qo'mitasi va uning hududiy organlari ishonch telefonlari orqali fuqarolar va tadbirkorlar murojaatlariga javob beradi. Murojaat etish uchun alohida navbat yoki hujjat talab qilinmaydi. Javob beruvchi xodimlar maxsus o'qitilgan bo'lib, qonunchilik asosida tushuntirish beradi.

5. Murojaatni qayd etish va monitoring tizimida barcha murojaatlar maxsus raqam bilan ro'yxatga olinadi va javob berish muddati, mas'ul shaxs, murojaatchi ma'lumoti va boshqa ko'rsatkichlar elektron monitoring tizimida kuzatiladi. Bu orqali murojaatlar ijrosi ustidan nazorat ta'minlanadi va ishonchlik oshadi.

6. Murojaat natijalari bo'yicha qayta baholash mexanizmi bo'yicha agar tadbirkor javobdan qoniqmasa, u yuqori turuvchi organga shikoyat qilish huquqiga ega hamda murojaatning natijasi adolatsiz yoki bir tomonlama deb baholansa, tuzatishlar kiritilishi mumkin. Qayta ko'rib chiqish jarayonida ilk baho, yuridik asoslar va yangi dalillar tahlil qilinadi. Soliq ma'murchiligida tadbirkorning murojaatlariga javob berish faqat axborot berish emas, balki ishonchni mustahkamlash va faol muloqotni ta'minlash vositasidir.

2-jadval

Soliq nazoratida zamonaviy tahlil usullari

Metodologiya nomi	Qisqacha izoh
Risk-modellashtirish (Risk Scoring)	Soliq to'lovchilarga nisbatan ball berish asosida taxmin qilish
Data Mining	Ichki va tashqi ma'lumotlardan tugmalar, korrelyatsiyalar aniqlash
Tax Gap Analysis	Ro'yxatdan o'tgan va haqiqiy tushumlar o'rtasidagi farqni hisoblash
Geospatial Risk Mapping	Hududiy kesimda risklarni xaritada aks ettirish (GIS integratsiyasi)
AI/ML asosida tahlil	Mashinali o'rganish vositasida soliq risk modellarini takomillashtirish

Manba: Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Hozirgi global iqtisodiyotda soliq nazorati samaradorligini oshirish uchun an'anaviy usullardan tashqari, raqamli texnologiyalarga asoslangan zamonaviy tahlil usullari keng joriy etilmoqda. Bunday yondashuvlar nafaqat soliqdan bo'yin tovlash holatlarini aniqlash, balki fiskal tartibni ta'minlash va soliq to'lovchilarni segmentlashga xizmat qiladi.

Raqamlashtirilgan muhitda soliq to'lovchilar faoliyatini tahlil qilish uchun elektron hujjatlar, onlayn hisobotlar va raqamli identifikatorlar orqali soliq auditi amalga oshiriladi. Bu usul soliq organlariga soliq to'lovchi hisobotlaridagi tafovutlarni aniqlash, vaqt va resurs tejash, avtomatlashtirilgan xatolarni baholash imkonini beradi. taxminan har bir soliq to'lovchiga ularning soliq xulqlari va moliyaviy faoliyatiga qarab risk indeksi belgilanadi. Bu indeks quyidagi omillar asosida shakllanadi:

- soliq to'lovchining faoliyatidagi o'tmishdagi qoidabuzarliklar;
- hisobotlardagi nomutanosibliklar;
- sohaviy va regional tahlil natijalari.

Ma'lumotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali turli axborot tizimlaridagi ma'lumotlar jamlanib, ularning o'zaro bog'liqligi maxsus algoritmlar orqali tahlil qilinadi. Masalan, bank operatsiyalari, eksport-import ma'lumotlari, mulk va aktivlar haqidagi ro'yxatlar hisoblanadi.

Ushbu tahlil orqali yashirin daromadlar va deklaratsiya qilinmagan faoliyatlar aniqlanadi. Harakat sxemalarini tahlil qilish bo'yicha tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar grafik va blok-sxema orqali aniqlanadi. Bu usul kompaniyalar o'rtasidagi noqonuniy operatsiyalarni fosh etishga yordam beradi. Tadbirkor faoliyati o'sha sohadagi o'rtacha ko'rsatkichlar bilan solishtiriladi. Masalan, savdo sohasida faoliyat yurituvchi korxonada daromadlar va soliq to'lovlari soha bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlardan ancha kam bo'lsa, tahlil uchun asos hisoblanadi.

Soliq nazoratida zamonaviy tahlil usullarini joriy etish orqali nazoratning sifat va samaradorligi oshadi, inson omilining ta'siri kamayadi, soliq adolati ta'minlanadi, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda kuchli mexanizm yaratiladi. Bu usullar mahalliy xususiyatlarga moslashtirilgan holda ishlab chiqilsa, ularning amaliy samarasi yanada yuqori bo'ladi.

Xavfni tahlil qilish (risk analiz) dasturi orqali aniqlangan tafovutlar bo'yicha shakllangan nomzod sub'ektlarda belgilangan muddatlarda soliq tekshiruvlarini amalga oshiriladi. Soliqlar va yig'implarni to'lashdan bo'yin tovlash faktlarini aniqlaydi va tegishli choralar ko'radi va onlayn nazorat-kassa mashinalari yoki virtual kassalarini, 2 D skanerlarini, plastik kartochkalardan to'lovlarni qabul qilib olish bo'yicha hisob-kitob terminallarini qo'llash, alkogolli va tamaki mahsulotlarini sotish hamda markirovka qilish qoidalariga rioya etilishi yuzasidan nazoratni amalga oshiradi. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan valyuta eksport-import operatsiyalarini amalga oshirishda qonun hujjatlariga rioya etilishini belgilangan tartibda nazorat qiladi. Moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan korxonalar va tashkilotlarni tugatish bo'yicha ishlarini amalga oshirish va ularning hisobini yuritiladi. Ma'muriy huquqbuzarliklar bo'yicha ishlarni yuritish, tahlilini amalga oshirish, belgilangan tartib bo'yicha ishlarni sudlarga va huquqni muhofaza qiluvchi organlarga yuborib, soliqqa oid huquqbuzarliklarni sodir qilgan shaxslarni qidirib topish uchun materiallarni huquqni muhofaza qiluvchi organlarga yuboriladi.

Soliqqa oid xavflarni boshqarish tizimini ishlab chiqish va qo'llab - quvvatlash bo'yicha (ISO 31000, IMF va OEC D kabi xalqaro standartlarga asoslangan CRM (Compliance Risk Management) tizimini yaratish va uni muntazam yangilab borish maqsadga muvofiqdir. Rioya qilmaslik xavfini aniqlash, tahlil qilish va ustuvorlashtirish zarur bo'ladi. Soliq to'lovchilarning qaysi toifalari yoki ularning xatti - harakatlari davlat budjeti uchun eng katta xavf tug'dirishini aniqlash va ularni ustuvorlik bo'yicha tartib ishlab chiqish, xavflarni kamaytirish strategiyalari va soliq qonunchiligiga rioya qilishni yaxshilash bo'yicha rejalarni ishlab chiqish, soliq qonunchiligi buzilishini kamaytirish uchun profilaktikadan tortib nazoratgacha bo'lgan choratadbirlarni taklif etish, soliq to'lovchilarni segmentatsiyalash va xavf modellarini yaratish lozim.

Soliq to'lovchilarni xavf darajasi, faoliyat turi, xatti-harakatlari, buzilishlar tarixi kabi mezonlar asosida tasniflash va tekshiruvlar uchun aniqroq tanlov qilishga asos yaratish maqsadga muvofiqdir. Boshqa bo'limlarda xavfga asoslangan yondashuvlarni joriy etish, audit, qarzdorlikni undirish, ro'yxatga olish, xizmat ko'rsatish va o'qitish bo'limlari bilan birgalikda xavf modellarini kundalik faoliyatda qo'llash, umumiy xavflarni boshqarish bo'yicha kompaniyalarni muvofiqlashtirib borish zarurdir.

Bundan tashqari, yuqori xavfli tarmoqlar yoki soliq to'lashdan bo'yin tovlash sxemalariga qarshi yirik tashabbuslarni boshlash va boshqarish, tahlil natijalarini amaliyotga tatbiq etish va yig'ilgan barcha ma'lumotlar va modellarni inspektorlar va hududiy xodimlar uchun tushunarli va qo'llaniladigan shaklga keltirish, xavflar tahlili orqali strategik rejalashtirishni qo'llab - quvvatlash, strategik va operatsion rejalarni shakllantirishda foydalanish uchun rahbariyatga xavflarga oid tahliliy ma'lumotlarni taqdim etib borish, xodimlarning xavfni boshqarish sohasidagi malakasini oshirib borish, "CRM", xavflarni baholash va soliq to'lovchilar segmentatsiyasi bo'yicha markaziy idora va mintaqaviy xodimlar uchun o'quv materiallari ishlab chiqish va treninglar o'tkazishga ustuvorlik berish o'zining ijobiy ma'nosiga egadir.

Ma'lumki, soliq qarzi bu soliq to'lovchining belgilangan muddatda to'lamay qoldirgan majburiyatli to'lovi bo'lib, ushbu qarzlarni o'z vaqtida undirish davlat budjeti barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra, soliq organlari tomonidan belgilangan jarayonlar va majburiy undiruv vositalari orqali qarzlarni qoplash choralari ko'riladi.

Soliq qarzining vujudga kelish sabablari asosan, soliq to'lovchining moliyaviy ahvolidan yomonlashuvi, soliq hisobotlarini o'z vaqtida taqdim etmaslik, soliq summasini noto'g'ri hisoblash yoki bahsli holatlar, qonunchilikdagi o'zgarishlardan xabardor emaslik va atroflicha rejalashtirilmagan biznes faoliyati hisoblanadi.

Agar, majburiy undiruv choralari va tartibi bo'yicha agar belgilangan muddat ichida qarz qoplanmasa, soliq organi majburiy undiruv yurituvini qo'llaydi. Bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz:

Birinchi bosqich - soliq qarzini bank hisobidan undirish bo'yicha soliq organi qarzdor to'lovchining bank hisob raqamlariga inkasso topshirig'i yuboradi va qarz summasi avtomatik ravishda hisobdan yechib olinadi. Inkasso faqat amaldagi hisob raqamlar uchun amal qiladi.

Ikkinchi bosqich - mulkka arest solish va musodara qilish bo'yicha qarz summasi bankda mavjud bo'lmasa, to'lovchining mol-mulki hisobga olinadi va qimmatbaho aktivlar, transport vositalari yoki ko'chmas mulk aniqlanib, ularga arest qo'yiladi hamda sud qarorisiz ma'lum toifadagi mol-mulklar realizatsiya qilinishi mumkin.

Uchinchi bosqich - sudga murojaat qilish orqali agar avvalgi choralar samara bermasa, soliq organi sudga da'vo arizasi bilan murojaat qiladi va sud qarori asosida qarzdor mulkidan majburiy undiruv amalga oshiriladi.

To'rtinchi bosqich - soliq to'lovchiga nisbatan cheklovlar belgilanishi ya'ni qarz borligi sababli xorijga chiqish taqiqlanishi mumkin va soliq qarzi mavjud bo'lgan korxonalariga litsenziyalar yoki davlat buyurtmalari berilmaydi.

Beshinchi bosqich - soliq qarzi undiruvda axborot texnologiyalari rolining oshishi orqali hozirgi kunda majburiy undiruv jarayonida raqamli platforma va ERP tizimlardan foydalanish keng yo'lga qo'yilmoqda. Bunda banklar bilan integratsiyalashgan onlayn inkasso tizimi, soliq to'lovchining faoliyati, hisob-kitoblari va aktivlari to'g'risidagi avtomatik monitoring va elektron soliq qarzdorlari reestrda joylashtirish va avtomatik xabardor qilish xizmatlari hisoblanadi.

Oltinchi bosqich - soliq to'lovchining huquqlari bo'yicha soliq to'lovchi majburiy undiruv jarayonida soliq qarzi hisob-kitobini qayta ko'rib chiqishni talab qilish, soliq bahslarini hal etish uchun ariza berish va qarzni bo'lib-bo'lib to'lash yoki muddatni kechiktirish bo'yicha murojaat etish huquqiga ega. Soliq qarzini majburiy undiruv orqali undirish soliq intizomini mustahkamlashga, davlat budjeti daromadlari barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu jarayonda shaffoflik va tadbirkorlar huquqlariga rioya qilish asosiy prinsiplardan hisoblanadi. Zamonaviy axborot tizimlari va tahlil usullari majburiy undiruvni tezkor, adolatli va samarali tashkil etish imkonini beradi. Soliq organlari tomonidan soliq qarzdorlikni undirish va soliq majburiyatlarini majburiy ijro etish bo'yicha milliy siyosat, tartiblar va huquqiy sharhlarni ishlab chiqish va joriy etish zarur bo'ladi. Buning uchun esa:

muddatidan o'tgan qarzlarni boshqarish dasturini ishlab chiqish va nazorat qilish - qarzdorlikni boshqarish tuzilmasini belgilash, shu jumladan qarz muddati tahlili, ustuvorlik modellarini yaratish, qarzlarni hisobdan chiqarish qoidalari va qarzlarni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish;

xavflarni boshqarish (CRM) va tahlil bo'limlari bilan hamkorlik qilish qarzdorlikni undirish choralari ustuvorlashtiruvchi xavf modellari yaratish va qo'llab-quvvatlash;

majburiy ijro vositalari va mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish — hisob varaqlarini to'xtatish, mol mulkka taqiq qo'yish, garov huquqlari, respublikadan chiqish taqiqlari va uchinchi tomon orqali undirish kabi standart choralarni aniqlash va qo'llab-quvvatlash;

qarzdorlikni undirish bo'yicha raqamli tizimlar va avtomatlashtirish jarayonlarini nazorat qilish, joylardagi qarzdorlikni undirish xodimlari uchun o'quv materiallari va metodik tavsiyalar ishlab chiqish;

huquqiy vakolatlar, muzokaralar olib borish ko'nikmalari va qarzdorlikni undirish bo'yicha qo'llanmalar, standart operatsion protseduralar (SOP) va o'quv dasturlarini ish faoliyatini monitoring qilish uchun asosiy samaradorlik ko'rsatkichlari (KPI) panellarini ishlab chiqish (masalan, undirilgan qarz darajasi, qarz muddati, umumiy qarzga nisbatan undirish koeffitsienti), undirish olish va majburiy ijro bo'yicha yillik tezkor rejalarni shakllantirish va amalga oshirish lozim.

Soliq hisobotlarini qabul qilish va ularni monitoring qilish davlat soliq organlari faoliyatida muhim vazifa hisoblanadi. Bu jarayon tadbirkorlik sub'ektlarining fiskal majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq ado etishini ta'minlash, hamda soliq intizomini mustahkamlashga qaratilgan.

Soliq hisobotlarini qabul qilish jarayoni avtomatlashtirilgan elektron tizimlar orqali amalga oshiriladi. Hozirgi vaqtda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) yoki DSQning elektron soliq tizimi (soliq.uz) orqali hisobotlarni taqdim etish imkoni mavjud. Bu usul soliq to'lovchilar uchun qulaylik yaratib, qog'ozbozlikni kamaytiradi hamda hujjatlar tezkor qabul qilinishiga xizmat qiladi. Monitoring va tahlil etish mexanizmlari bo'yicha soliq hisobotlarini monitoring qilish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- avtomatlashtirilgan ma'lumotlarni solishtirish: turli manbalardan (bank ma'lumotlari, hisobvaraqa-fakturalar, eksport-import ma'lumotlari) kelib tushgan ma'lumotlar bilan soliq hisobotlari taqqoslanadi;

- risk asosida baholash modeli: soliq to'lovchi faoliyatining tavakkalchilik darajasiga qarab, uning hisobotlari chuqur tahlil qilinadi;

- tarmoqlararo ma'lumotlar almashinuvi: boshqa davlat organlari bilan ma'lumot almashish orqali noaniqliklar va risklar aniqlanadi.

Hisobotlarni tekshirish va avtomat ogohlantirish bo'yicha soliq organlari hisobotlardagi xatoliklarni aniqlashda avtomatlashtirilgan tekshiruv funksiyalaridan foydalanadi. Agar hisobotda nosozlik yoki o'zgarish bo'lsa, soliq to'lovchiga elektron xabarnoma yoki ogohlantirish yuboriladi. Bu tizim tadbirkorga o'z vaqtida tuzatish kiritish imkonini yaratadi va jarimalarning oldini oladi. Hisobotlarni tahlil qilishning innovatsion usullari bo'yicha "Big Data" texnologiyasida katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali aniq fiskal xulosalar chiqariladi. "Business Intelligence" platformalarida vizual tahlil va hisobotlarning dinamikasini kuzatish imkoniyati tug'iladi. AI yordamidagi tahlilda hisobotlardagi patternlar va tendensiyalar sun'iy intellekt orqali tahlil qilinadi.

Soliq hisobotlarini qabul qilish va monitoring qilishda raqamli texnologiyalardan foydalanish joriy qilingani sababli, bu jarayon ham samarali, ham shaffof bo'lib bormoqda. Bunday yondashuvlar tadbirkorlik sub'ektlariga ham, soliq organlariga ham o'zaro ishonch va ochiqlik muhitini yaratadi.

Soliq ma'murchiligini takomillashtirish metodologiyasi nafaqat soliq to'lovchilarning fiskal majburiyatlarini ado etishini ta'minlash, balki davlat budjeti barqarorligini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Bugungi kunda ushbu sohadagi global tendensiyalar va mahalliy shart-sharoitlardan kelib chiqib, metodologik yondashuvlarni muntazam yangilab borish zarurligi tobora ortmoqda.

Birinchidan, raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirilgan nazorat va monitoring mexanizmlarini keng joriy etish soliq ma'murchiligining shaffofligini va samaradorligini ta'minlaydi. Bu, ayniqsa, soliq hisobotlarini onlayn qabul qilish, risk-modellash tizimlari va sun'iy intellekt asosidagi tahlil usullarini o'z ichiga oladi. Masalan, "elektron hisobvaraqa-faktura", "e-audit" kabi dasturlar soliq hujjatlarini tekshirishda inson omilini kamaytirish orqali adolatlikni oshiradi.

Ikkinchidan, soliq to'lovchilar bilan kommunikatsiyani takomillashtirish, ya'ni murojaatlarga tezkor va asosli javob qaytarish, foydalanuvchi uchun qulay elektron platforma yaratish, soliq huquqiy munosabatlarida ishonch muhitini shakllantiradi. Bu borada soliq organlari xodimlarining xizmat madaniyatini oshirish, "muammoga yechim berish" tamoyili asosida ishlash ko'nikmasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, huquqiy bazani takomillashtirish, ya'ni amaldagi Soliq kodeksi va qonunosti hujjatlarni zamonaviy iqtisodiy sharoitga mos holda qayta ko'rib chiqish zarur. Soliq organlarining vakolati, nazorat mexanizmi, javobgarlik mezonlari, va soliq to'lovchilarning huquqlari aniq belgilanishi metodologiyaning barqarorligi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchidan, kadrlar salohiyatini oshirish va ilmiy-amaliy tahlillarni doimiy ravishda olib borish soliq ma'murchiligidagi metodologik yondashuvlarning ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi. Bu maqsadda sohaviy tadqiqotlar, xorijiy tajriba va innovatsion yondashuvlardan foydalanish taqozo etiladi. Shu bilan birga, soliq ma'murchiligida turli sohalar – iqtisodiyot, huquq, axborot texnologiyalari va moliya sohalar o'rtasidagi integratsiyani ta'minlash, har bir yo'nalishda uzviy bog'liqlik va hamkorlik asosida islohotlarni olib borish muhim hisoblanadi.

3-jadval

Soliq ma'murchiligi metodologiyasini takomillashtirishning institutsional besh tamoyili

Yo'nalish	Qisqacha izoh
1. Avtomatlashtirilgan tahlil	Elektron EHF, bank ma'lumotlari, mehnat shartnomalari va tovar harakati bo'yicha birlashtirilgan tahlilni amalga oshirish
2. Mahalliy risk indeksi	Har bir tuman/shahar bo'yicha soliq risk indeksi ishlab chiqish va reytinglash
3. Nazorat qilish tartibini yo'naltirish	Nazorat faoliyatini risk darajasiga qarab yo'naltirish, joyida emas, masofaviy shaklda amalga oshirish
4. Fuqarolik nazorati va shaffoflik	Soliq to'lovchilarga risk reytingi haqida axborot berish, ochiq ma'lumotlar bazasini shakllantirish
5. AI yordamida identifikatsiyalash	Soliqqa oid shubhali faoliyatni mashinali o'rganish orqali avtomat aniqlash

Manba: Soliq qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Ushbu 3-jadvalda soliq ma'murchiligi metodologiyasini takomillashtirishning 5 ta muhim institutsional tamoyillari va ularning xususiyatlari keltirilgan bo'lib, ularning har biri zamonaviy axborot texnologiyalari va tahlil usullari bilan chambarchas bog'liq holda bo'ladi. Ularning har biri bo'yicha tahliliy izoh taqdim etamiz. Avtomatlashtirilgan tahlil bo'yicha soliq ma'murchiligini raqamlashtirish jarayonida avtomatlashtirilgan tahlil markaziy o'rin tutadi. Elektron hisobvara-fakturalar (EHF), bank operatsiyalari, mehnat shartnomalari va tovar harakati ma'lumotlarini o'zaro integratsiya qilish orqali soliq organlari tadbirkorlik sub'ektlarining real iqtisodiy faoliyatini tezkor va xolis baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu yo'nalish soliq tushumlarini to'g'ri hisobga olish va soliq to'lovchilarni tavakkalchilik asosida baholashga xizmat qiladi.

Mahalliy risk indeksi bo'yicha soliq risklarini geografik kesimda baholash uchun tuman va shaharlar darajasida alohida risk indeksi ishlab chiqilishi dolzarb ahamiyatga ega. Bunday indeks tadbirkorlik muhiti, hududiy faoliyat xossalari va soliq to'lashdagi intizomni hisobga olgan holda shakllantirilishi lozim. Bu esa nazorat resurslarini aniq manzilli va samarali taqsimlash imkonini yaratadi. Nazorat qilish tartibini yo'naltirish bo'yicha nazoratni joyida emas, masofaviy tahlil asosida amalga oshirish orqali soliq organlari o'z resurslarini tejashi va

tadbirkorlik faoliyatiga minimal aralashuvni ta'minlashi mumkin. Bu jarayonda risk indeksiga asoslangan tahlil nazarda tutiladi, ya'ni faqat yuqori xavfli deb topilgan sub'ektlargina tekshirishga jalb qilinadi. Bu tajriba samaradorlik va odillikni ta'minlaydi. Fuqarolik nazorati va shaffoflik bo'yicha soliq to'lovchilarga ularning risk reytingi haqida ma'lumot berish hamda ochiq ma'lumotlar bazasini yaratish ularning xabardorligini oshiradi va o'zini o'zi nazorat qilish muhitini rivojlantiradi.

Bu o'z navbatida, soliq intizomini kuchaytirishga, davlat bilan fuqaro o'rtasidagi ishonch mustahkamlanishiga olib keladi. AI yordamida identifikatsiyalash bo'yicha sun'iy intellekt (AI) texnologiyalaridan foydalanib, shubhali operatsiyalarni aniqlash soliq ma'murchiligida yangi bosqichni belgilaydi. Bu usul orqali katta ma'lumotlar tahlil qilinib, tizimga noodatiy kirimlar, qisqa muddatli faoliyatlar yoki harakatsiz sub'ektlar orqali amalga oshirilgan soliqdan qochish holatlari avtomatik ravishda aniqlanadi.

O'zbekistonda soliq ma'murchiligi metodologiyasini takomillashtirish nafaqat davlat budjeti daromadlarini barqaror oshirish, balki tadbirkorlik muhitini yaxshilash va soliqqa itoatkorlik darajasini oshirishda muhim ahamiyatga egadir. Ushbu jarayonda zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish, xususan avtomatlashtirilgan tahlil tizimlari, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish, hamda elektron ma'lumotlar almashinuvi imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali samaradorlikni oshirish mumkin.

Soliq risklarini mahalliy darajada aniqlash va tahlil qilishning institutsional mexanizmlarini yo'lga qo'yish orqali nazorat ishlarini hududlar kesimida maqsadli tashkil etish, nazoratlarni masofaviy shaklda amalga oshirish va soliq to'lovchilarning faoliyatini reytinglash, ularga fuqarolik nazoratini kuchaytirishni nazarda tutuvchi ochiqlik mexanizmlarini joriy etish muhim yo'nalish hisoblanadi. Shu bilan birga, soliq ma'murchiligi metodologiyasida risklar tahlili, profilaktik nazorat, tahlil asosida tanlovli audit va muloqotga asoslangan yondashuvlar uyg'unlashgan holda qo'llanilishi talab etiladi. Bu esa davlat soliq xizmati organlarining strategik boshqaruvini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar.

O'zbekiston iqtisodiyotida xufiyona aylanmalarni raqamlashtirish orqali kamaytirish uchun quyidagilar taklif etiladi:

Soliq, bojxona, bank va kommunal xizmatlar ma'lumotlarini sun'iy intellekt yordamida o'zaro solishtiruvchi yagona "Big Data" platformasini takomillashtirish.

O'z-o'zini band qilganlar va kichik biznes uchun raqamli platformalar orqali imtiyozli mikro-kreditlar va ijtimoiy sug'urta paketlariga avtomatik kirish imkonini yaratish.

Davlat xaridlari va budget ajratmalarini "dasturlashtiriladigan" raqamli valyutada amalga oshirish orqali mablag'larning maqsadsiz sarflanishini texnik jihatdan cheklash.

Soliq ma'murchiligini tadbirkor uchun "ko'rinmas" servis (invisible tax) holatiga keltirish, ya'ni hisobotlarni bank tranzaksiyalari asosida tizim tomonidan avtomatik shakllantirish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar/ Литература / Reference:

Aleksandrova L.I. (2017) *Osnovnye osobennosti i problemy vyavleniya ukloneniy ot uplaty nalogov.* // Aktualnye problemy pravovogo regulirovaniya. S.2.

Ismailov Bobir Salomovich (2024) "Soliq to'lovchilar faoliyatini nazorat qilishda kontragentlarni tekshirish amaliyotini takomillashtirish" I.f.f.d (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati – T.: -11 b.

Makoveskiy S.A., Zareskaya Ye.A. (2017) *Uklonenie ot uplaty nalogov: osobennosti prestupleniya i nakazaniya.* Vestnik instituta ekonomicheskix issledovaniy, № 3(7) 156.

Musgrave R.A., Musgrave P.B. (1989) *Public Finance in Theory and Practice.* – New York: McGraw-Hill.

Olennikov S.M. (2017) Kvalifikatsiya ukloneniya ot uplaty nalogov po ob'ektivnym priznakam sostava prestupleniya. // Yuridicheskaya otvetstvennost i otvetstvennye yuristy. №4. S.37-42.

Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (2010) Economics. – New York: McGraw-Hill Education.

Schneider F., Enste D.H. (2002) The Shadow Economy: An International Survey. – Cambridge: Cambridge University Press.

Stiglitz J.E. (2000) Economics of the Public Sector. – New York: W.W. Norton & Company.

Абдуллина А.Р. (2016) Представители как субъекты уклонения от уплаты налогов с организации // Научная перспектива. – № 10. – С. 37–38.

Абдурахмонов Қ.Х. (2020) Давлат молияси ва солиқ сиёсати. –Тошкент: Fan va texnologiya.

Вахабов А.В. (2019) Солиқлар ва солиққа тортиш. –Тошкент: Иқтисод–молия.

Гончаренко Л.И. (2018) Налоговый контроль: теория и практика. –М.: Финансы и статистика.

Кодекс (2020) Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Тошкент: Фафур Фулом нашриёт уйи. - 640 б.

Майбуров И.А. (2020) Налоги и налогообложение: учебник. –М.: Юрайт.

Юткина Т.Ф. (2019) Налоги и налогообложение. –М.: ИНФРА-М.